

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृततमः ।
 भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६८॥
 अभ्येक्ष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
 ज्ञानयत्नेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥
 अहावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
 सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥
 कश्चिदेतत् श्रुतं पार्थ त्वयैकाग्र्येण चेतसा ।
 कश्चिदज्ञानसम्भोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥७२॥

यः पुनरिमं संवादमन्येभ्य उपदेष्ट्यति, स मे सर्वान्तर्यामिणो भुवि प्रियकार्यं साधयिष्यतीत्याह न चेति । तस्माद्गीताशास्त्रोपदेष्टुर्न च मनुष्येषु कश्चिन्मे मम प्रियकृततमः, तस्मादन्यः भुवि लोके मे मम प्रियतरो न च भविता । ६८ ।

अथ शास्त्रस्याध्येतुः फलमाह अभ्येक्ष्यते इति । य इममावयोः धर्म्यं धर्मादनपितं संवादम् अभ्येक्ष्यते च तेनाध्ययनरूपेण ज्ञानयत्नेन अहं सर्वान्तर्यामी इष्टोऽभ्यर्चितः स्याम् इति मे मम मतिर्निश्चयः । ७० ।

श्रोतुः फलमाह अहावानिति । यो नरः अहावान् अहायकः अनसूयः अशृया दोषदर्शनं तद्विरहितश्च सन् इमं संवादं शृणुयात्, सोऽपि पापान्मुक्तः पुण्यकर्मणां शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् । उक्तवाच्यार्थेषु प्राक्—“अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपपसते । तेषां चातितरन्तेऽयं शत्रुं श्रुतिपरायणाः ॥” (१३।२५) इति । ७१ ।

अधुना श्रीमन्ममर्जुनमधिकश्रोपदेशस्यावश्यकतास्ति न चेति वृथया पृच्छति कश्चिदिति । हे पार्थ, त्वया एकाग्र्येण चेतसा कश्चित्

अथ उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मवाच्यत ।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥७३॥

अथ उवाच—

इत्थं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रीषमहुतं लोमहर्षणम् ॥७४॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानिमं गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥७५॥

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममहुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

किम् एतच्छ्रुतम् ? हे धनञ्जय, कश्चित् किं ते तव अज्ञानसंशोधः प्रनष्टः अपगतः ? ७३ ।

आत्मनः कृतार्थतां स निवेदयति नष्ट इति । आत्मतत्त्वविषयको मोहो नष्टः अपगतः, स्मृतिः आत्मस्वरूपसम्बन्धिनी लब्धा, गतसन्देहो विगतसंशयः सन् स्थितोऽस्मि तव आसने, तव वचनं निदेशं करिष्ये पालयिष्यामि । ७३ ।

कथासम्बन्धप्रदर्शनार्थं मञ्जय उवाच इत्थमिति । इति एवम् अहं महात्मनः वासुदेवस्य पार्थस्य च इमं लोमहर्षणं रोमाञ्चकरम् अहुतमलौकिकं संवादमश्रीषम् । ७४ ।

व्याप्तिः । व्यासप्रसादात् व्याससंक्रामितयोगप्रभावात् इमं परं गुह्यं चयाणां योगानामेकतारूपं योगं साक्षात् न तु परम्परातः योगेश्वरात् योगाचार्यात् कृष्णात् स्वयं कथयतः श्रुतवान् । ७५ ।

राजसिति । हे राजन्, केशवार्जुनयोरिममहुतमलौकिकं गुह्यं पवित्रं संवादं कथोपकथनं मुहुर्मुहुः संस्मृत्य संस्मृत्य वारं वारं करिष्ये हृष्यामि हर्षं व्रजामि च । ७६ ।

तच्च संसृत्य संसृत्य रूपमत्वाद्भुतं हरिः ।

विस्मयी मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥७७॥

यच्च योगेश्वरः कृष्णो यच्च पार्थो धनुर्धरः ।

तच्च श्रीविष्वक् भूतिर्धृवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षयोगो नवमाष्टादशोऽध्यायः ।

तच्चेति । तच्च हरिः यद्भुतं लोकातीतं रूपं विश्वरूपं संसृत्य संसृत्य मे मम महान् विस्मयी जातः, पुनः पुनः हृष्यामि हृष्टलोभा भवामि च । ७७ ।

अधुना समरेऽस्मिन् कां पक्षं विजययौरनुग्रहीष्यति तदाह वच्चेति । यच्च पक्षे योगेश्वरः कृष्णः, यच्च पक्षे पार्थः धनुर्धरः शास्त्रीवधम्बा, तच्च पक्षे श्रीः राजलक्ष्मीः, विजयः, भूतिरुत्तरोत्तरवृद्धिः, नीतिर्ममः ध्रुवा निश्चिता इत्येवं मम मतिर्निश्चयः ।

गीतार्थसंग्रहः श्रीमद्भिरिणा—“उपायीपेयभावेन निहाइयस्य प्रतिष्ठापितत्वात् कर्मनिष्ठा परम्परया ज्ञाननिष्ठाहेतुः, ज्ञाननिष्ठा तु साक्षादेव मोक्षहेतुः” इति । तदनुवर्तिना श्रीमन्नरहरिणा—“अर्थो य उक्तः पूर्वेषु पाध्यायेषु तु सोऽत्र वै । वक्तव्यः सर्व्ववेदार्थः परिज्ञानाय निश्चैलः ॥ ... .. ‘नियतस्य तु सञ्चासः कर्मणो नोपपद्यते ।’ इत्यादि यत् कृष्णवाक्यं तत्त्वज्ञानिपरं न तत् ॥” इति । श्रीमच्छ्रीधरेण—“भगवद्भक्तिपुस्तकस्य तत्प्रसादात्मबोधतः । सुखं बन्धविसुक्तिः स्वादिति नीतार्थसंग्रहः ॥ तथाहि—‘पुरुषः स षष्ठः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्दया ।’ ‘भक्त्या त्वनन्दया शक्यमहमेवंविधोऽर्जुन ।’ इत्यादौ भगवद्भक्त्यैव प्रति साधकत्वश्रवणात् तदेकान्तभक्तिरेव तत्प्रसादोत्पत्त्याना-बान्तरव्यापारबुद्ध्या मोक्षहेतुरिति स्फुटं प्रतीयते ; ज्ञानस्य च भगवद्बान्तरव्यापारत्वमेव, ‘तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्व्वकम् ।

ददामि बुद्धिमीनं तं येन मामुपशान्तिं ते ॥ 'मद्वक्तुं यत्तद्विज्ञानं
महावायोपपद्यते' इत्यादिवचनात् । न च 'ज्ञानमेव भक्तिरिति बुद्धम्—
'समः सर्वेषु भूतेषु मद्रक्षि' इत्यनेन परम् । 'भक्त्या मामभिजानाति
यथायं यथास्मि तत्त्वतः' इत्यादौ । न चेव' सति 'तमेव विदित्वाऽ-
तिव्यक्त्येति नाम्नः पञ्चा विद्यतेऽयमाद्य' इति कुमिविरोधः प्रकृत्यैव,
भक्त्यान्तरव्यापारत्वात् ज्ञानस्य, न हि काष्ठैः पचन्तीत्युक्ते ज्वलमाना-
मसाधनत्वसुखं भवति । किञ्च 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा
गुरो । तस्मै न कश्चिन्ना कर्माः प्रकाशन्ते महाकमः ॥' देवान्ते देवः
परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे 'यमेवैव उच्यते तेन ज्ञानः' इत्यादि कृतिश्रुति-
पुराणवचनाभ्याम् सति समस्तानि भवन्ति, तस्यादुभयवद्भक्तिरिव
मोक्षहेतुरिति सिद्धम्' इति । श्रीमद्वक्तुमसम्प्रदायानुसारिणा श्रीम-
द्विद्वत्केश्वरिण—'प्रवृत्तधर्म्यं भगवान्मुषिहारा निरूप्य तु । निवृत्ति-
निम्नां सुदृढां निःसन्दिग्धां हरिर्जगौ ॥ सांख्ययोगी रक्षन् च रक्ष-
नममेव च । शब्दोऽध्याधिकनिर्हारी ज्ञानविज्ञानयोरपि ॥ ज्ञानरूप-
विनिर्हारी भक्त्यन्तरनिर्णयः । तद्वेतुर्गुणवेषस्य' सर्वशास्त्रविनिर्णयः ॥
इति गीतार्थनिर्हारी यथाभागं वितन्वते । सांख्ययोगी निरूप्यादौ
मोक्षमुत्पाद्य फाल्गुनम् । भक्त्योगीयुषपानालङ्कृतवानिति संपन्नः ॥"
इति । श्रीमज्जगद्देशेन तत्कृते गीताप्रदीपे—'ज्ञानस्य हि मोक्ष-
हेतुता कर्मणान्तु ज्ञानद्वारा सत्त्वशुद्धिद्वारा ब्रह्मापेक्षद्वारा मोक्षसाध-
कतेति ज्ञानप्रशंसा न तु कर्मणोऽन्यथासिद्धत्वं भगवदभिप्रायगीचरम् ।
अतएव 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' इत्यादिगीता-
शास्त्रेऽभयोपवर्णनमेव भगवता विहितम् । उक्तचेदं 'कर्मण्येव च
संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इत्यादिस्रुतेः । तथाच ज्ञानकर्मसमुच्चय-
प्रतिपादनमेव वेदव्यासस्य गीताशास्त्रोपदेशः' इति । श्रीमन्नाम्नानु-
सारिणा गीताभार्यासंप्रदाय-गीताविवरण-कृता—'स्वतन्त्रास्वतन्त्र-
तत्त्वज्ञान-निष्कामकर्मपादनद्वारा मोक्षो भवेत्' इति । वेदान्त-
सूत्रभाष्ये श्रीमद्वक्तुम आह—'भगवान्... ब्रह्मविद्यां निरूप्य सज्ज-

पातुतया 'सर्वगुह्यतमम्' इत्यादिना भक्तिप्रपत्तौ एवोक्तवान् । अतो-
ऽङ्गत्वेन पूर्वं सर्वनिर्णया उक्ता इत्यध्यवसेयम् । तथैवार्जुनविज्ञानात्
'कश्चिद्विषयं वचनं' तव इति ।" (वे, सु, १५, २५, १५, भा.)
इति । ७८ ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासमन्वयभाष्येऽष्टादशोऽध्यायः ।

उपसंहारः ।

न कातु प्रकीर्त्तनीं सिद्धान्तानामेकच संयुज्ज' विना यथायथं तद्-
 वधारणं सम्भवति, अतस्तेषां सुखवीचायीपसंहार आरभ्यते । भिक्ष-
 भिक्षसम्प्रदायानां भिक्षभिक्षसिद्धान्तानामेकच संयुज्ज' विना यथायथं तद्-
 एवेति सर्वस्तेर्वेदान्तसूत्राणां संयुज्ज'तानामनुसारि भाष्यं निरमायि ।
 तेषां सिद्धान्तानामेकदेमित्वं विरोधश्च पश्यतां न कातु संयुज्ज' दार्ष्ट-
 निकसिद्धान्तेषु प्रस्तावतां कर्त्तव्यः । बाह्यानिर्गतानि श्रीमद्विज्ञानभिक्षोः
 सांख्यदर्शनभाष्यकृतचित्तनीयानि तेः—“साक्षा वा परे दृष्टव्यः
 श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इत्यादिश्रुतिषु परमपुरुषार्थसाधन-
 स्मात्मसाक्षात्कारस्य हेतुतया श्रवणादित्रयं विहितम् । तत्र श्रवणा-
 दावुपायाकाङ्क्षायां स्मर्यते ।—“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोप-
 पत्तिभिः । मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥” इति । ध्येयो
 योगशास्त्रप्रकारेति शेषः । तत्र श्रुतिभ्यः श्रुतेषु पुरुषार्थहेतुज्ञान-
 द्विव्याप्तस्वरूपादिषु मुख्यविरोधिनीहपपत्तीः पञ्चधायीरूपेण विवेक-
 शास्त्रेण कपिलसूक्तिर्भगवानुपदिदेश । ननु न्यायवैशेषिकाभ्यामप्येते-
 ष्वर्थेषु न्यायः प्रदर्शित इति ताभ्यामस्य गतार्थत्वं सगुणनिर्गुणत्वादि-
 विरुद्धाभिरामसाधकतया तद्युक्तिभिरपत्ययुक्तीनां विरोधेनोभयोरपि
 दुर्वटं च प्रामाण्यमिति । भवम् । व्यावहारिकपारमार्थिकरूपविव-
 यमिदेन गतार्थत्वविरोधयोरभावात् । न्यायवैशेषिकाभ्यां हि सुखि-
 दुःखाद्यनुवादतो देहादिमात्रविवेकेनात्रा प्रथमभूमिकायामनुमापितः ;
 एकदा परस्मै प्रवेशासम्भवात् । तदीयश्च ज्ञानं देहाद्यात्मतानिरस-
 नेन व्यावहारिकं तत्त्वज्ञानं भवत्येव । यथा पुरुषे स्यात्सुखमनिरास-
 कतया करचरवादिमत्त्वज्ञानं व्यवहारतत्त्वज्ञानं तद्वत् । अतएव—
 ‘प्रकृतेर्गुणसम्बुद्धाः सज्जन्ते शुचकर्मसु । तानकृतस्त्वविदो यन्मान् कल्प-
 विष विचारयेत् ॥’ इति गीतायां कर्तृत्वाभिमाननिरासार्थकस्याक-

स्ववित्त्वमिव कण्ववित्त्वसाक्षापेक्षयोग्यम् ; न तु सर्ववैवाचल्यमिति ।
 तथा तदीयमपि ज्ञानमपरवैराग्यद्वारा परम्परया मोक्षसाधनं भवत्ये-
 वेति । तन्मन्त्राणापेक्षयापि च सांख्यज्ञानमेव पारमार्थिक परवैराग्य-
 द्वारा साक्षात्साधनम् भवति ; उक्तगीतावाक्येनासाक्षात्त्वविशेष-
 क्तवित्त्वमिति ; 'तीर्थं हि तदा भवति हृदयस्य मोक्षान् कामा-
 दिकं मनः एव मन्त्रमात्रः' 'समानः सन्तुमी साक्षात्पुनश्चरति न्यायनीव
 खेलायनीव' 'यद्यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति' इत्यादि
 तात्त्विकश्रुतिश्रुतेः । 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
 अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥' 'निर्ग्राह्यमय एवायमात्मा
 ज्ञानमयोऽमलः । दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृत्यस्ते तु नात्मनः ॥'
 इत्यादि तात्त्विकश्रुतिश्रुतैश्च । न्यायवैशेषिकयोक्तज्ञानस्य परमार्थभूमौ
 बाधितत्वाच्च । न चेतावता न्यायाद्यप्रामाण्यम् । विवक्षितार्थं देहा-
 द्यतिरेकादि बाधाभावात् 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायात् ।
 आत्मनि सुखादिमत्त्वस्य लोकविद्यतया तत्र प्रमाणान्तरानपेक्षणेन तदंश-
 स्यानुवादत्वाच्च शास्त्रतात्पर्यविषयत्वमिति । स्यादेतत् । न्यायवैशे-
 षिकाभ्यामन्नाविरोधो भवतु । ब्रह्ममीमांसायोगाभ्यामु विरोधोऽस्त्येव,
 ताम्नां नित्येश्वरमाधनात् ; अथ चेश्वरस्य प्रतिविध्यमानत्वात् । न
 चाप्यपि व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेन चेश्वरनिरीश्वरवादयोरविरोधो-
 ऽस्तु चेश्वरवादस्योपासनापरत्वसम्भवादिति वाच्यम्, विनिगमकाभावात् ।
 ईश्वरो हि दुर्ज्ञेय इति निरीश्वरत्वमपि लोकव्यवहारनिमित्तमन्येवैराग्या-
 यानुवदितुं शक्यत आत्मनः सगुणत्वमिव, न तु क्वापि अनुवादवीश्वरः
 स्फुटं प्रतिविध्यते येन चेश्वरवादस्यैव व्यावहारिकत्वमवधार्यतेति ।
 अत्रोच्यते—अत्रापि व्यावहारिकपारमार्थिकभावो भवति—'यस्यत्यम-
 प्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम्' इत्यादिशास्त्रे निरीश्वरवादस्य निन्दि-
 तत्वात् । अस्मिन्नेव शास्त्रे व्यावहारिकस्यैवेश्वरप्रतिषेधस्यैवैराग्या-
 द्यर्थमनुवादत्वोच्यते । यदि हि लोकायतिकमतानुसारेण नित्ये-
 श्वर्यं न प्रतिविध्यते, तदा परिपूर्णनित्यनिर्दोषैश्वर्यदर्शनेन तत्र चित्ता-

वेगती विविधाभासप्रतिपक्षः स्यादिति सांख्यशास्त्राचार्याणां मतम् ।
 नेस्वरवादस्य न कापि निर्यादिकमस्ति, वेगोपासनादिपरतया तत्
 शास्त्रं सहीयते । यस्तु—‘नास्ति सांख्यम’ ‘ज्ञानं नास्ति योगसमं
 वचनम् । अतः यः संनयो सा भूषणान् सांख्यं परं मतम् ॥’ इत्यादि
 वाक्यम् ; तद्विषयाय एव सांख्यज्ञानस्य दर्शनान्तरेभ्यः सम्पत्तेः प्रतिपा-
 दयति न त्वीश्वरप्रतिषेधांशेऽपि । तथा पराशरायणिकमिश्रसंवादादपि
 नेस्वरवादस्यैव पारमार्थिकत्वमवधार्यते । अपिच—‘अक्षपादप्रणीते
 च काष्ठादेः सांख्ययोगिनोः । त्वान्यः श्रुतिविरुद्धोऽंशः श्रुत्येकशरणै-
 र्मुनिभिः ॥ जेमिनौ च वेयासे विरुद्धांशो न कश्चन । श्रुत्या वेदार्थ-
 विज्ञाने श्रुतिपारं गतो हि तो ॥’ इति पराशरोपपुराणादिव्याऽपि
 ब्रह्ममीमांसाया ईश्वरांशे बलवत्त्वम् । तथा—‘न्यायतत्त्वाख्यनेकानि
 तैस्तैरुक्तानि वादिभिः । हेत्वागमसदाचार्यश्रुतं तदुपास्यताम् ॥’
 इति मौलधर्मवाक्यादपि पराशरायणिकमिश्रसंवादादपि ब्रह्ममीमांसा-
 न्यायवेगेष्विवाक्यात् ईश्वरसाधकन्याय एव ग्राह्यो बलवत्त्वात् । तथा—
 ‘यं न पश्यन्ति योगीन्द्राः सांख्या अपि महेश्वरम् । अनादिनिधनं
 ब्रह्म तमेव शरणं ब्रज ॥’ इत्यादि कौर्मादिवाक्यैः सांख्यानमीश्वरा-
 ज्ञानस्यैव नारायणादिना प्रोक्तत्वात् । किञ्च ब्रह्ममीमांसाया ईश्वर
 एव मुख्यो विषय उपक्रमोऽपि निरवधुतः । तथांशे तस्य वाच्ये शास्त्र-
 स्वेवाप्रामाण्यं स्यात् ‘अतः परः शब्दः स शब्दार्थः’ इति न्यायात् ।
 सांख्यशास्त्रस्य तु पुरुषार्थतत्त्वाधनप्रकृतिपुरुषविवेकावेव मुख्यो विषय
 इति ईश्वरप्रतिषेधांशेऽपि नाप्रामाण्यं ‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थः’
 इति न्यायात् । अतः सावकान्ततया सांख्यमैश्वरप्रतिषेधांशे दुर्बल-
 मिति ।” इति ।

इदं सत्यं प्रेषावर्ता विचार्यम् ;—मुख्यस्य यस्य विषयस्य सिद्धा-
 न्ताय प्रत्याचार्यस्य प्रयत्नस्तमेव स दृष्टिगोचरे न्यस्याख्यानपसारयति
 तेनानुकूलचित्तत्वात् । एवं तैर्ये विषया अपसारितास्तेषु वा पुनरवि-
 चाख्यभूमिरवतिष्ठते, तानिवाचनस्य पराध्याचार्यस्यैव पसारितं विषयं

जातेषु सम्भवति वनभूमिरिति । स च बुद्धिमान् सचिवः सर्वान्
हृष्यान् संकेतयन्तुं पुनस्तमान्भवत् । संक्षेपतस्तु वनभूमिं शून्यावमा-
नामवस्थीक्य मन्त्रयैर्जीवैः स तं वभाषे—अहो वनभूमिरियं हृष्यैः
परिहीना प्रत्यस्तरतामुमाग्रतेति । विरते पार्श्वे तत्प्रकाशेन स तं
प्रत्युक्तवान्, इदं तत् प्रान्तरं यदिबोधयितुमाबुद्धताऽनुबोधोऽस्ति ।
आवरकं जननिष्ठाभूतमन्त्रावहूतो यावकायेति न भवति ब्रह्मचरता
प्रत्यक्षमोचरति श्रीमताः शङ्करस्य जननिष्ठ्यात्प्रतिपादने प्रयास इति ।
अत्रापि तथैव तस्याभिप्राय इति तस्यान्वयोचरति प्रत्यक्षोपदाम
प्राक् (२।१६) ।

श्रीमच्छङ्करस्य निर्विशेषवादं महता प्रयत्नेन श्रीमद्भामानुजो
निराख्यत् । न खलु किमपि वक्ष्यविशेषं बुद्धिगोचरं भवति । सत्तापि
न वस्तुशून्या, जनत्कारणब्रह्मस्वरूपमेव सा बुद्धी भासयति । अतएव हि
शुद्धबुद्धमुक्तप्रभावः सर्वत्र सर्वशक्तौत्यादि विशेषणविशिष्टमेव तच्छ्रौ-
मता शङ्करेणापि भूयो भूयः स्तभाष्ये कीर्तते । स्वरूपं हि वस्तुगतं
वक्ष्यमिदं तेनैव तद्बोधगम्यमिति सविशेषनिर्विशेषवादयोर्भवत्येकत्र
समावेशः । यदेव विषयविषयिसम्बन्धितया सविशेषं निश्चितसम्बन्ध-
विरहिततया तदेव निर्विशेषमिति कोऽपि विरोधः, यतः सम्बन्धसम्ब-
न्धितया वस्तुपरिग्रह एव ज्ञानोपायः । नायं विना दृष्टान्तेन बुद्धी
भास्यतेऽतो वस्तुपरिग्रहकमाख्यानमपेक्षमेव तत्त्वार्थिभिः । एकस्यान्य-
त्वाद्व्यावृत्तिं विना न वयं वस्तुग्रहणे समर्थाः । एकस्यान्यत्वाद्व्या-
वृत्तिर्विषयविषयिसम्बन्धं दर्शयति । न पुनरहमनहम् अनहमहम्
विना बुद्धी सुव्यक्ततरं भासते । अहं विषयी अनहं विषयः, अनयोः
सम्बन्ध एकास्यान्यत्वाद्व्यावृत्त्या बुद्धी स्फुरति । अनहंव्यावृत्त्या अहम्,
अहंव्यावृत्त्या अनहमित्येवमहमनहंज्ञानस्फोरणे हेतुः । ननु अहमर्थः
किरणमानीव स्वप्रकाशः, न स्वात्मप्रकाशोऽन्यत् किञ्चित्पेक्षते, तत्त्व-
सुच्यतेऽनहंस्वभावविषयसम्बन्धं विना न तस्य बुद्धी स्फुरणमिति ; उक्तञ्च
—“अहमर्थो न चेदात्मा प्रत्यक्षं नात्मनो भवेत् । अहंबुद्धा पराग-

र्जात् प्रत्यगर्थी हि भिद्यते ॥” स्वस्मै प्रकाशमानत्वं प्रगङ्गम्, परस्मै
 प्रकाशमानत्वं पराङ्गम् । अतः पराम्भूतमनङ्गमेव प्रत्यग्भूतादहमर्थात्
 भिद्यमानं बुद्धो भासते । सत्यम्, किंत्वहमनङ्गमन्योन्यसम्बन्धेन नि-
 तानुभूयमानेनानुभूतिः संविद्धोद्भूयते तथा चाहमर्थस्य स्फूर्त्याधिक्यम् ।
 अन्यथा सद्योजातशिरो सत्यामप्यङ्गबुद्धो न कथं तदा तस्याः सम्यक्-
 स्फूर्तिः ? दृश्यते हि क्रमेण चानङ्गलक्षणाभ्यामविवक्षितसम्बन्धादनुभूते-
 कत्तरोत्तरस्फुरणनाहमर्थस्यापि तथा । आह च श्रीमद्रामानुजः शारी-
 रकमीमांसाभाष्योपक्रमणिकायाम्—“अस्य कर्तुः स्थिरत्वं कर्तृधर्मस्य
 संवेदनाख्यस्य सुखदुःखादेरिव उत्पत्तिस्थितिनिरीधाय प्रत्यक्षमीक्ष्यते ।
 कर्तृस्थैर्यं तावत् स एवायमर्थः पूर्वमेवानुभूत इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्ष-
 मिहम् । अहं जानामि, अहमज्ञानमिह, ज्ञातुरेव ममेदानीं ज्ञानं
 नष्टमिति च संविदुत्पत्त्यादयः प्रत्यक्षसिद्धा इति कुतस्तदेकम् । एवं
 जगभङ्गिन्याः संविद आत्मत्वाभ्युपगमे पूर्वोद्घुष्टं परिचुरिदमहमदर्श-
 मिति प्रत्यभिज्ञा च न षटते । अन्येनानुभूतस्य न हान्येन प्रत्यभि-
 ज्ञानसम्भवः । किञ्चानुभूतेरात्मत्वाभ्युपगमे तथा नित्यत्वेऽपि प्रतिस-
 न्धानासम्भवस्तदवश्यः । प्रतिसन्धानं हि पूर्वोपरकालस्यायिनमनुभ-
 वितारमुपस्थापयति नानुभूतिमात्रम्” इति । अयमनुभविताहमर्थः
 प्रत्यगात्मा न ज्ञानमात्रं ज्ञातेव । श्रीमता शङ्करेणापि ‘अक्षप्रत्यय-
 विषयः प्रत्यगात्मा’ इति भाष्यारम्भे त्वभाणि चरमे ‘सर्वदुःखविमुक्तैर-
 दैतन्यात्मकोऽहमित्येष आत्मानुभवः’ (वे, सू, ४ अ, १ पा, २ सू, भा)
 इति । न केवलमहमनङ्गं व्याहृत्य तज्ज्ञानं स्मरति, परस्य ज्ञान-
 मपि तथैवेति दर्शितं श्रीमद्रामानुजेन—“लक्षणतः प्रतिपत्तव्यं ब्रह्म
 सकलैतरपदार्थविरोधिरूपम् । तद्विरोधिरूपं सर्वमनेन पदक्षयेण
 व्युदस्यते । तत्र सत्यदं विकारास्यदत्वेनासत्याहनुनो व्याहृतपरम्,
 ज्ञानपदं साक्षात्कीनप्रकाशात्तद्व्याहृतपरम्, अनन्तपदञ्च
 देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नाद्व्याहृतपरम् । न हि व्याहृति-
 र्भावकरोभावकयो वा धर्मः, अपि तु सकलैतरविरोधि ब्रह्मैव, यथा

मोक्षार्थः काण्डादिस्थापितस्तत्पदार्थव्यवस्थेन न भव्यान्तरम् ।
एवमेकस्यैव वस्तुनः सकलैतद्विरोधाकारतामवगमयद्वैतस्वरमिच्छार्थ-
मपेक्षायच्च पदत्रयम्" इति । एवं व्याख्या सविशेषत्वेन परःसुष्ठान-
सिद्धावपि, न खलु तद्विर्दिश्यत्वम् जहाति, सकलसम्बन्धनिरदेकत्वात्
स्वयं तस्य । न पुनर्जगज्जीवाभ्यां परबस्तुनो विरोधकत्वमिति स्यादोक्त-
दन्तर्भूतत्वात् तच्छक्तिविक्रामत्वात् तदस्य तन्त्रत्वाच्च । चिन्मात्रमात्रा-
शक्तिमात्रं प्रकृतिरन्त्यसम्बन्धविशर्जिततया शक्नोति चिन्तयितुं स्वतन्त्र-
परिग्रहायेत्यत्रापि निर्विशेषवादस्य नात्यन्तनिरवकाशः । कथमुच्यते
नात्यन्तनिरवकाश इति ? परतत्त्वादस्य तन्त्रत्वात् स्वातन्त्र्यपरिग्रहस्य
कल्पितत्वात् । कथमुक्तं श्रीमच्छङ्करेण — "नेष्टरादन्यः संसारौ तथापि
देहादिमहत्तातोपाधिमन्त्रस्य इत्यत एव घटकरकगिरिशुद्धाद्युपाधिसम्बन्ध-
इव व्याञ्जः, तत्कृतस्य शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो घटाच्छब्द-
करकाच्छब्दमित्यादिराकाशादिव्यतिरेकेऽपि, तत्कृता चाकाशे घटा-
काशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा, तथेहापि देहादिमहत्तातोपाधिमन्त्रस्या-
विश्वकृतेतद्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः । दृश्यते चात्मन एव सती देहा-
दिमहत्तातेनामन्यात्मत्वाभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वपूर्व्विण । सति
चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्ष्यमीलितत्वमुपपन्नं संसारिणः" (वे, सू, १५,
१५, ५५, भा) इति ; — प्रदर्शितं तत् पुरस्तात् । इह 'मिथ्याबुद्धि-
मात्रेण पूर्व्वपूर्व्विण' इति वचनात् जीवस्थानादित्त्वं नित्यत्वमैवोक्तं ;
यथा च "प्रकृतिं पुरुषश्चैव विद्वानादौ उभावप" (१३।१८) इत्यत्र ।
'श्रोतएव' (वे, सू, २।३।१८) इति सूत्रे पुनस्तत्र "नित्यचेतन्योऽयमात्मा"
इति स्वयमेव प्रतिपादितम् । यद्यपि ब्रह्मणो जीवभाव एवात्राभि-
हितस्तथापि तद्भावेन नित्यावस्थितिरप्यस्य तत्र समर्थता । जीवशक्तिः
प्रकृतिशक्तिर्ब्रह्मणोऽस्तन्मा तच्छक्तिरेव, चतस्तयोस्तदभावत्वं न जातु
विरुद्धम् । काऽसौ मिथ्याबुद्धिरविद्याश्चान् ? "काण्डाद्येतत्तद्विद्विः
साक्षादात्मगोचरेव, शरीरमीचरा तद्विद्विचरिचरौ, यदीकं भगवता
पराशरेण — श्रुतां चाप्यविद्यायाः कल्पं कुतश्चिद्विद्विः कल्पकत्वम् ।

दुर्धरा' इति' इति । मिहान्तोऽयं श्रीमद्भगवानुत्तम न पुनः श्रीम-
 न्द्वारकतामेकान्तविरोधी । आह च स शरीरकमीमांसासूत्रोप-
 क्रमणिकायां—“प्राक् च तथाभूतात्मविज्ञानात् प्रवर्त्तमानं शास्त्रमवि-
 द्याविषयत्वं नातिवर्त्तते । तथाहि—‘ब्राह्मणो यजेत’ इत्यादीनि
 शास्त्राणि आत्मनि वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्त्तन्ते ।
 अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा—पुत्रभार्यादिषु
 विकलेषु सकलेषु वाऽहमेव विकलः सकलो वेति वाङ्मयधर्मानात्मन्य-
 स्थितिः ; तथा देहधर्मान्—कृणोऽहं कृणोऽहं, तिष्ठामि गच्छामि
 जह्यामि चेति ; तथेन्द्रियधर्मान् मूकः क्लीबो बधिरः काणोऽहमिति ;
 तथास्तः करणधर्मान् कामसङ्कल्पविचिकित्साध्यवसायादीन् । एवमहं-
 प्रत्ययिनमशेषस्वप्नप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तच्च प्रत्यगात्मानं
 सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिर-
 नन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्त्तकः सर्व-
 लोकप्रत्यक्षः ।” इति ।

अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति मिथ्याप्रत्ययरूपोऽध्यासोऽनादिरनन्तो नैसर्गिक
 इत्युक्तिर्वन्धकारणस्वाप्नानस्य नित्यत्वं दर्शयति । न खलु मन्तव्यं
 माध्यमतसंस्कारकाणामर्चाचीनानामाचार्याणां विरोधि मतमिदमिति ।
 तेष्याहुर्भागवतामृतं—“सञ्चिदानन्दरूपाणां जीवानां ज्ञानमायया ।
 अचिन्त्या विद्यया तत्त्वविस्मृत्या संसृतिभ्रमः ॥” टीका च—“अवि-
 द्याया यत् संसारित्वं तदपि भ्रमात्मकमेवेत्यर्थः । विचारिण तेषामपि
 संसारित्वमाश्रयात् । कथम् ? “सुक्ती स्वतत्त्वज्ञानेन मायापगमतो हि
 सः । निवर्त्तते घनानन्दब्रह्मांगानुभवो भवेत् ॥” टीका च—“तस्यांश
 आत्मस्वरूपं तदनुभवो भवेदिति सुक्ती सुखांशमात्रावाप्तिरिति सिद्धम् ।
 यद्यपि भक्ता अपि ईदृशस्वरूपास्तथापि तेषां भगवद्भजनेन तत्परणानु-
 भवाद्भक्तिसुखावाप्तिरिति सुक्तेभ्यो विशेषो ज्ञेयः” इति । कुतः सिद्धयति
 जीवस्य भगवदंशत्वं तत्तत्रैवोक्तम्—“अनादिसिद्धया श्रुत्वा चिद्विलास-
 स्वरूपया । महायोगास्पदा तस्य सदा ते मेदितास्ततः ॥ अतस्त-

आदिभिश्चास्तु भिन्ना अपि सतां मताः । सुक्ती सन्नामपि प्रायो भेद-
 स्थित्यन्तो हि सः ।” टीका च—“तस्य श्रीभगवतः शक्त्या ते जीवा-
 स्तत्त्वानि ततः परब्रह्मरूपाद्भवन्त एव सदा भेदिताः अंशत्वेन दृष्ट-
 कृताः सन्ति । कीदृश्या ? अनादिसिद्ध्या अनादित्वेन सिद्धयेत्यर्थः ।
 अतो जीवतत्त्वानामप्यनादिसिद्धत्वम् । पुनः कीदृश्या ? अित् चेन्न्य
 तस्य विलासो वैभवं शोभातिशयं वा स एव स्वरूपं तत्त्वं यस्या इति ।
 तेषामपि चेन्न्यविभूतिरूपत्वेनासाधिकत्वम् । पुनः कीदृश्या ? अच-
 टनचटनवातुर्थ्यविशेषेण महायोग इत्याख्या यस्यास्तथा । तथा च
 श्रीभगवद्गीतासु—‘नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमाहृतः’ इत्यादि ।
 अनेनांशशित्वासम्भवेऽपि तथा सम्पादनसामर्थ्यमप्युक्तमिति दिह । अत-
 स्त्वस्मात् तच्छक्तिविशेषकृतभेदात् अस्मात् परब्रह्मणोऽभिन्नाः सच्चिदा-
 नन्दत्वादिव्रह्मसाधर्म्यवत्त्वात्, अंशत्वादिना भिन्ना अपि । अत्रापि
 पूर्वोक्तं रवेरंश इत्यादि दृष्टान्त एव द्रष्टव्यम् । यथा रव्यादेः सका-
 शात् अंशादयः प्रकाशकत्वादितत्तद्गुणयोगादभिन्ना अंशत्वेन नानात्वा-
 द्वात्वा भिन्नाश्च तथेति । अतः स नित्यसिद्धा भेदस्थित्येव । एवं
 सत्येव ‘सुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भगवन्तं भजन्ति’ इति
 श्रीशङ्कराचार्यभगवत्पादानां वचनम् ।” इति । अयमेव भेदाभेद-
 वादः श्रीमता जीवेन सर्वसंवादिन्यां “स्वमते त्वचिन्त्यभेदाभेदवि-
 श्वचिन्त्यशक्तिमयत्वात्” इत्युक्तः । तत्त्वमस्यैवसुक्तं भागवतामृते—
 “सदा वैजातरमाप्तानां जीवानां तत्त्वतस्तथा । अंशत्वनाप्यभिन्नत्वा-
 दिजातीयभेदा मृता ॥ अस्मिन् हि भेदाभेदाख्ये सिद्धान्तेऽस्मिन्
 सुसम्पत्ते । युक्त्यावतारिते सर्वमनवर्थं ध्रुवं भवेत् ॥ सदा प्रमाण-
 भूतानामस्माकं महतां तथा । वाक्यानि व्यवहाराश्च प्रमाणं खलु
 सर्वथा ॥” टीका च—“अद्वयमितरपि साधयन्ति सदेति । सदा
 वैजात्यं परिच्छिन्नत्वादिभेदेन विजातीयत्वम्—प्राप्तानां जीवानां जीव-
 तत्त्वानां तत्त्वतः परमार्थतः अभिन्नत्वाद्भेदाभावात् चिद्विलासशक्तिकृत-
 त्वेन तेषामपि तादृशत्वात् ..... अंशत्वेनाप्यभिन्नत्वात् विजातीय-

रूपा भिदा कृता नष्टा । अस्मिन्मुक्तप्रकारके सिद्धास्तन्यायविशेषे
 अस्माकं श्रीभगवद्भक्तिपराणां सुखमते युक्त्या विचारोपायतारिते
 व्याख्याद्वाराभिव्यञ्जिते सर्वमुक्तमनुक्तमपि भक्तिभार्यविषयकं व्याख्यातं
 निर्गतमवद्यं दोषो यथा तादृशं भवति भूयं निश्चितं सर्वसन्देहजात-
 निरसनमामर्थात् । एवमेव ब्रह्मण एव उत्पद्यन्ते तस्मिन्नेव लीयन्ते
 इत्यतो जीवानां तत्त्वतो ब्रह्मणा सद्भाभेदे ये केचित्सन्त्यन्ते तेषामपि
 भते सुक्तौ ब्रह्मणोऽशेषस्वरूपानुभवाभावात् सुखमव्ययमेव सिद्धरिति ।
 तथाहि यथा समुद्रस्य प्रदेशादेकस्मादेव जायमानास्तरङ्गा एकस्मिन्नेव
 देशे लीयमाना जलमयत्वादिना समुद्रादभिन्ना गाभीर्यैरङ्गाकरत्वादि-
 गुणाभावाद्भिन्नाश्च केवलं तस्मिन् कथात् पृथक्तेनादृश्यमाना एवम् गताः
 समुद्रस्वरूपं प्राप्ता इत्युच्यन्ते, तथा स्वकारणे ब्रह्मणोऽसंजपादिस्थानीये
 मुक्ता लीयमाना जीवा ब्रह्मेक्यं गता इत्युच्यन्ते, न त्वपरिच्छिन्नसुखघन
 ब्रह्मताप्रामिस्तेषां स्वभावेनैव परिच्छिन्नत्वात्, ततो मुक्तावपि पृथग्दर्श-
 नादभिन्नत्वं कस्मिंश्चिद्भिन्ना परिच्छिन्नत्वेन क्लीनतयावस्थानादभि-
 त्वञ्च । अतएव कस्यचिन्मुक्तस्य श्रीभगवत्कृपाविशेषेण भक्तिप्रसाद-
 मच्चिदानन्दशरीरधारणार्थं पुनः पुनः पृथक्कृतावाप्तिः सम्भवतीति विवे-
 करूपितम् । एवं सत्येव 'नत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहम्' न मामकी-
 नस्त्वम् । सामुद्रो हि तरङ्गः क्वचन समुद्रो न तारङ्गः' इति श्रीम-
 ण्कृष्णाराच्यभगवत्पादानां भेदाभेदन्यायोपहृतं वचनं सम्यगुप-
 द्यते । अविद्याकृतजीवत्वभेदे विनष्टे सति तदीयत्वेन पुनर्भेदस्य सिद्धेः,
 अन्यथा परमैक्यापत्त्या 'नाथ तवाहम्' इत्याद्युक्तिर्नैव सङ्गता स्वादिति
 दिक् ।' इति । भेदाभेदवादमुद्दिश्य श्रीमद्भगवानुज्जाह — 'भेदा-
 भेदवादे तु ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गात् तत्प्रयुक्ता जीवगता दोषा ब्रह्मण्येव
 प्रादुःश्रुतिरिति । निरस्तनिश्चिनदोषकस्याणगुणात्मकब्रह्मात्मभावोपदेशा
 हि विरोधादेव परित्यक्ताः स्युः । स्वाभाविकभेदाभेदवादेऽपि ब्रह्मणः
 स्वत एव जीवभावाभ्युपगमात् गुणदोषाश्च स्वाभाविका भवेयुरिति
 निर्दोषब्रह्मतादात्म्योपदेशो विरुद्ध एव' इति । श्रीचेतन्यानुवर्तिना-

मावाक्षाणां भेदाभेदवादे—“नित्यसिद्धास्ततो जीवा भिन्ना एव यथा
रवेः । अंशवो विष्णुलिङ्गाश्च ब्रह्मेमङ्गाश्च वारिधेः ॥” इति रवेरंशवो-
ऽन्नेर्विष्णुलिङ्गाः समुद्रस्य तरङ्गा इति दृष्टान्तेन ‘अभिधाः सच्चिदानन्द-
त्वादिव्यासाधर्म्यत्वात्’ इत्युक्तत्वात् स्वरूपगतोऽभिदः परिच्छिन्नत्वा-
दिना भेदोऽवगम्यते, अन्यथा तेषां स्तोत्रविरोध एव स्यात्—“न ताव-
द्वास्तवोपाधिपरिच्छेदपक्षे तत्परिच्छिन्नो ब्रह्मस्वरूपोऽनुकूपो जीवः,
अच्छेद्यत्वादस्य कृत्वाभ्युपगमाच्च ब्रह्मचः, चादिमत्वापाताच्च जीवस्य;
यत एकस्यैव वस्तुनो द्वैधीकरणं हेतुनम् । अवाच्छिन्नरूपवानुकूपो-
पाधिकयुक्तो ब्रह्मप्रदेश इति चेत्, उपाधौ नञस्तुपाधिना सुसंयुक्तब्रह्म-
प्रदेशाकर्णयायोगादनुक्षणमुपाधिसंयुक्तब्रह्मप्रदेशभेदात् चक्षे चक्षे बन्ध-
मीक्षी स्याताम् । अत्रोपाधिसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपमेव जीवः, तद्वानुपहित-
ब्रह्मप्रदेशासिद्धः स्यात्, जीवस्यैकत्वञ्च, ‘य चात्मनि तिष्ठन्’ इत्यादि
श्रुतिविरोधः, ‘शब्दविशेषात्’ इत्यादि न्यायविरोधश्च सर्वत्र । अथ
ब्रह्माधिष्ठानमुपाधिरेव जीवः, तदेवं मोक्षे जीवनामः स्यात् तस्मा-
न्नासौ पक्षः ।” (स, स, प, स,) इति । रवेरंशवोऽन्नेर्विष्णुलिङ्गाः
समुद्रस्य तरङ्गा इति दृष्टान्तः प्रयत्नं विना भगवत्सिद्ध्यन्तेर्जीवानामभि-
व्यक्तिमेव दर्शयति जगद्वत्, यतः—“यथोर्ध्वनाभिः खजते षट्पते च यथा
पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथा-
क्षरात् सम्भवतौह विश्वम् ॥” (सु, उ, १।१।७) इत्येवा श्रुतिः “यथा
सुदीप्तात् पावकात् विष्णुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथा-
क्षरात् विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चेवापि यन्ति ॥” (सु, उ,
२।१।१) इत्यस्या न विरोधिनौ । पावकस्थानीयात् चित्सवरूपात्
विष्णुलिङ्गस्थानीयानां सुद्रवितामभिव्यक्तिरिति तत्त्वम् । “जीवस्वरूपं
यद्वस्तु परं ब्रह्म तदेव चेत्” इत्युक्ता “तथापि जीवतत्त्वानि तस्यांशा
एव सम्भूताः । घनतेजःसमूहस्य तेजोलासं यथा रवेः ॥” इति
यत्र ब्रह्मांशत्वं जीवस्य निर्णीतं तत्सुद्रवत्वमेव व्यनक्ति, अन्यथा तेषां स्वसि-
द्धान्तर्धानिरूपितवृत्ते । “जीव ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति, यथाग्नेर्वि-

स्फुलिङ्गः । अंश इवांशः । न हि निरवयवस्य सुख्योऽंशः सम्भवति” (वे, सू, २२, ३पा, ४३सू, श, भा) इति । “तत्सम्बन्धित्वमेव तदंशत्वम्” इति श्रीमज्जयतीर्थः (वे, सू, २२, ३पा, ४३सू, भा, भा, टी) इति । “स्मरन्ति च” (२२, ३पा, ४६सू,) इति सूत्रे श्रीमद्रामानुजः —“एवं प्रभाप्रभावदूषेण शक्तिशक्तिमदूषेण शरीरात्मभावेन चांशांशिभावं जगद्ब्रह्मणोः पराशरादयः स्मरन्ति” इति ।

श्रीमद्भक्तभक्त्यु प्रकृतिर्जीवस्य भगवदंश इति मन्यते, “नामरूपयोः कार्यरूपत्वात् प्रकृतेरपि स्वमते तदंशत्वात्.....नानात्वं त्वेच्छिकमेव” (वे, सू, १।१।४ सू, भा,) “न तु ब्रह्मणो निरवयवत्वात् कथं जीवस्यांशत्वमिति वाच्यम् । न हि ब्रह्म निरंशं सांशमिति कचिन्नोके सिद्धम्, वेदैकसमधिगम्यत्वात् । सा च श्रुतिर्यथोपपद्यते तथा तदनुज्ञानेन वेदार्थज्ञानार्थं युक्तिर्वक्तव्या ।” (वे, सू, २।३।४३ सू, भा,) इति । भगवदंशत्वेऽपि कथं जीवस्य दुःखित्वमित्यस्य हेतुं प्रदर्शयितुं स आह “अस्य जीवस्य ऐश्वर्यादि तिरोहितम्, तच्च हेतुः, पराभिध्यानात्—परस्य भगवतोऽभितो ध्यानं स्वस्यैतस्य च सर्वतो भोगेच्छा तस्मात् । ईश्वरेच्छया जीवस्य भगवद्धर्मतिरोभावः । ऐश्वर्यतिरोभावाद्हीनत्वं पराधीनत्वम् ; धीर्यतिरोभावात् सर्वदुःखसङ्गनम् ; यशस्तिरोभावात् सर्वहीनत्वम् ; श्रुतिरोभावात् जन्मादिसर्वापदिषयत्वम् ; ज्ञानतिरोभावात् देहादिष्वङ्गबुद्धिः सर्वविपरीतज्ञानज्ञापनसहितस्यैव ; वैराग्यतिरोभावात् विषयासक्तिः । बन्धसत्तुर्णां कार्यो विपर्ययो द्वयोः । तिरोभावाद्देवैरनान्यथा । युक्तोऽयमर्थः । एकस्यैकांशप्राकट्येऽपि तथाभावात् । आनन्दांशस्य पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभावः । अतएव काममयः, अकामरूपत्वादानन्दस्य । निद्रा च सुतरां तिरोभावकर्त्री भगवच्छक्तिः, अतोऽस्मिन् प्रस्तावे जीवस्य धर्मतिरोभाव उक्तः । अन्यथा भगवत ऐश्वर्यादिलोका निर्विषया स्यात् ।” (वे, सू, ३।२।५ सू, भा) इति । प्रकृतेर्जीवस्य च भगवदंशत्वात् तद्रूपत्वात् (वे, सू, १।१।

११ सू. भा.) सुखी पुनर्जीवस्य 'तत्सुखत्वात्' 'सर्वस्य सुखमन्तत्वं' (वे, सू. १।१।१० सू. भा) प्रतिपादितं तेन, अतोऽस्य मत्तं सुखाद्वैतवाक्येन प्रसिद्धिमवसत् । उक्तञ्च तेन "आदिमध्यावसानेषु सुखमन्तत्वं एवीयपादनात् सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मसमन्वयः" (वे, सू. १।१।१० सू. भा) इति । इदं सुखमन्तं नित्यलीलाविशिष्टम् ; तद्यथा—"भक्तेभ्यः स्वरूपानन्ददानाय 'लोकवस्तु लीलाकौवण्यम्' इति व्याजेन या लीलाः करोति..... ता भक्ताः पश्यन्तीति द्वितीयसूत्रेणोक्तम् । अतएव लीलायाः अनेकरूपत्वात् ब्रह्मणश्च श्रुतौ सैव्यवदृष्टान्तेनैकरसस्वनिरूपणाच्छुद्धब्रह्मधर्मत्वं न सम्भवतीति गङ्गानिरासाय कौवण्यमित्युक्तम् । 'साक्षी चेता कौवली निर्गुणश्च' इत्यादिश्रुतिषु या अन्वयधर्मराहित्यलक्षणा कौवलीतोक्ता सा लीलात्मिकेव । लीलाविशिष्टमेव शुद्धं परं ब्रह्म न कैदाचित् तद्रहितमित्यर्थः पर्यवस्यति । तेन स्वरूपानन्दकत्वं लीलायाः पर्यवस्यति तेन च नित्यत्वम् ।" (वे, सू. ४।४।१४सू. भा) इति । न हि रूपवसां विना लीला सम्भवति, रूपन्तु तस्य निर्गुणमेव । यथा "प्रकृतेनावस्थं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च श्रूयः" इत्याद्यधिकरणैः 'परास्य शक्तिर्विक्रियैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इत्यादिश्रुतिभिश्च प्राकृता एव धर्मा निषिध्यन्ते ब्रह्मस्यप्राकृता एव बोध्यन्ते, अन्यथा तद्बोधनमेव न स्यात्, निषेधवाक्य एव तद्बोधनमपि न स्यात्—'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने' इत्यादिरूपम् । अतोऽचिन्त्यानन्तशक्तेर्भवतः, का वा कार्य्याक्षमता यथा प्राकृतान् गुणानूरीकुर्व्यादतो निर्गुणमेव सर्वत्र भगवद्रूपमिति मन्तव्यम्" (वे, सू. ४।४।१६ सू. भा) इति । लीलायाः स्वरूपानन्दकत्वे रूपस्य च निर्गुणत्वे श्रुतिवर्णितं हिरण्यगमशु-हिरण्यकेशादिकं स्वरूपमेव । अतएवाह सः—"हिरण्यगण्ड आनन्दवाची, लोकेऽपि तस्यानन्दसाधकत्वात् । अतः केशादयोऽपि सर्वे आनन्दमया एव, तादृशमेव ब्रह्मस्वरूपमिति मन्तव्यम् । ..... 'माया शोषा मया सृष्टा' इत्यादि भगवद्वाक्यं भगवन्मायया भगवन्तमन्वया पश्यतीत्याह न तु भगवानेव मायिक इति । शरीरे सति जीवत्वमे-

वेति निश्चयः ।” (वे, सू, १।१।२० सू, भा) इति । एवं शुद्धाद्वैतवाद-
 त्वेऽपि यावन्न ब्रह्मसायुज्यं तस्मिन् लयो वा, न तावद्देतविलोपः ।
 अतस्तेनोक्तम्—“यद्योक्तं ब्रह्मविदो द्वैतदर्शनानुपपत्त्या कामभोगासम्भव
 इति तच्चाप्युच्यते । ‘यच्च त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्’ इति श्रुतिरखण्ड-
 ब्रह्माद्वैतभाने ब्रह्मविदः प्रापञ्चिकभेदादर्शनं वदति, न तु प्रपञ्चाती-
 तार्थदर्शनं बोधयति निषेधति वा । पुरुषोत्तमस्वरूपन्तु यावत् स
 र्व्वविशिष्टं प्रपञ्चातीतमेवेति तद्दर्शनादौ किमायातम्” (वे, सू, १।
 १२ सू, भा) इति । अपि च “एतेन लौकिकं पूर्व्वदेहं त्यक्त्वा साक्षा-
 द्भगवद्भजनोपयोगिनं भगवद्भिभूत्यात्मकं सङ्घातं प्राप्नोत्यादौ” (वे, सू,
 १।१।१२ सू, भा) इति । अयं भगवद्भजनोपयोगी देही भगवत्प्रवेशेन
 सिद्ध्यति, नान्यथा, तद्यथा “न हि तदा नैसर्गिकज्ञानक्रियाभ्यां तथा
 भोक्तुं शक्नो भवति ; किन्तु भगवांस्तस्मिन्नाविश्रित यदा तदायमपि
 तथैव भवति” (वे, सू, ४।४।१५ सू, भा) इति । एवमपि कथमस्य
 श्रीमता शङ्करेण महान् विरोध इत्यस्य हेत्वन्वेषणे न पुनर्व्वङ्गायासस्य
 प्रयोजनम् । जीवांशे न तयोरस्ति विवादकारणं, यतो ब्रह्मण एव
 स्वरूपतिरोधानेन जीवत्वमित्यस्मिन्नस्युभयोः सम्प्रतिः । प्रकृतेर्भगवदं-
 शत्वे न केवलं तस्याः सत्यत्वमायाति, जगतोऽपि तद्विलासत्वात् ब्रह्मणो
 विभूतित्वात् (वे, सू, १।१।१२ सू, भा) भगवद्रूपत्वात् (वे, सू, १।१।३१
 सू, भा) । श्रीमता शङ्करेण मिथ्यात्वमस्या प्रतिपादितमिति बुद्ध्या
 पाषण्डित्वमस्य प्रथयता श्रीमता वल्लभेन निर्व्वक्तृभक्त्यमात्मनो विद्वद्भीष्टेषु
 सम्पादितम् । “अपवादार्थत्वात् रज्जुसर्पवदयुक्तार्थकथनेऽपि न दाघः ।
 ‘सर्व्वं समाम्नोषि ततोऽसि सर्व्वः’ इति स्मृतेश्च चेत्, मैवम्, तथा सति
 पाषण्डित्वं स्यात् । एतादृशशास्त्रार्थाङ्गीकर्तुरासुरेषु भगवता गणित-
 त्वात् ।” (वे, सू, १।१।४ सू, भा) इति । “महादेवादयः स्वांशिनाव-
 तीर्थ्य वैदिकेषु प्रविश्य विज्ञासार्थं वेदभागान् यथार्थानपि व्याख्याय
 सदसद्विलक्षणमसदपरपर्यायामविद्यां सर्व्वकारणत्वेन स्वीकृत्य तन्नि-
 हत्यर्थं जातिभ्रंशरूपं सत्रासपाषण्डं प्रसार्य्य सर्व्वमेव लोकं व्यामीहि-

तवन्तः । व्याप्तिरपि कलहं कृत्वा गङ्गां गङ्गां तूष्णीमास । अतो-
मिना मया सर्वतः सदुद्धारार्थं यथाशुतानि श्रुतिमूलाणि योजयतां
सर्वो मोहो निराकृतो वेदितव्यः” (वे, सू, २।२।२६ सू, भा) इति ।

अस्ययथा नास्ति श्रीमता गङ्गरेण वादिनां तादृग्विरोधकारणमिति
विचार्यमन्यथा सर्वेषां वादिनामेकत्वं श्रीमद्योगाचार्यस्य च माहात्म्यं
नावभासेत । दृश्यते मायावादीति निन्दा श्रीमच्छङ्करस्य यशोराशिं
राहुयस्तं चन्द्रमसमिव मलिनो करोतीति सेव प्रथममपनोदनीया ।
कासो माया ? अव्याकृतनामरूपा देवी शक्तिर्माया, तद्यथा—“परम-
श्रद्धया च शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमात्, वाक्यशेषेऽपि
—‘मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्’ इति । ‘यो योनिं
योनिमवतिष्ठत्येकः’ इति च । तस्या एवावगमात् न स्वतन्त्रा काचित्
प्रकृतिः प्रधानं नाम अजामग्न्येवाभ्यायत इति शक्यते वक्तुम् । प्रकर-
णात्तु सेव देवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्था” (वे, सू,
१अ, ४पा, ८सू, भा,) ; यथा च “सर्वज्ञेश्वरस्य आकाशभूते इवाविद्या-
कल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते सर्व-
ज्ञेश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलष्येते, ताभ्या-
मन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः ‘आकाशो वै नामरूपयोर्निर्विजिता ते यदन्तरा
तद्वक्ष्ये’ इति श्रुतेः” (वे, सू, २अ, १पा, १४सू, भा) इति । यत्तु
तेनाक्तं—“अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिरव्यक्तगण्डनिर्दिष्टा परम-
श्वराश्रया मायामयी महाशुभितिर्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिता शरते
संसारिणो जीवाः” (वे, सू, १अ, ४पा, ३सू, भा) इति तस्मिन् सर्वेषां
वादिनां सम्प्रतिरस्ति । ‘ईश्वरेच्छया जीवस्य भगवद्वैतिरिभावः’
इत्युक्तिर्न पुनरस्या विरोधिनी । यदि वदमि असदाद एवास्य निन्दा-
कारणं, तदपि न, स्वयमेव तेनासत्कार्यवादस्याशुक्ता प्रदर्शिता—
“दधितटवृक्षकार्थार्थभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरसृक्तिकासुव-
र्णादीन्मुपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते, न हि दध्वर्धिभिरुक्तिगोपादी-
यते, न घटाद्यर्थभिः क्षीरम् । तदसत्कार्यवादो नोपपद्यते” (वे, सू,

२५, १पा, १८ सू, भा) इति । प्रत्युत सत एव सर्वत्र वेदान्तेऽसहा-
यदेशः प्रागुत्पत्तेः (वे, सू, २५, १पा, १७सू, भा) इत्युक्तेः सहादस्यैव
स्वीकारः । अपि च कारणस्यैव कार्यस्य जगतस्त्रिषु कालेष्वप्यभिचारः
(वे, सू, २५, १पा, १६सू, भा) इति तस्य सिद्धान्तः । यद्येवं कथं
जगन्निष्ठावादोत्यापनेन मायावादस्यासहादस्य च प्राधान्यं तद्विषयीति
भाष्ये, इति जिज्ञासायां प्रपञ्चविलयेन योगानुकूल्यं भवतीति दृष्ट्या
मिथ्यात्वप्रतिपादनं विना न तत्सिद्ध्यत्यतस्तत्र प्रयत्नस्तस्येत्यसक्तदुः-
सम्भाभिः । नेषोऽस्माकं कल्पनाप्रसूतो राक्षान्त इति तदुक्तिरेव प्र-
णम्—“ननु हैतप्रपञ्चप्रविलयो नियोगविषयो भविष्यति, अप्रविक्षापिते
हि हैतप्रपञ्चे ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवतीत्यतो ब्रह्मतत्त्वावबोधप्रत्यनीक-
भूतो हैतप्रपञ्चः प्रविलाप्यः । यथा स्वर्गकामस्य यागोऽनुष्ठातव्य उप-
दिश्येत, एवमपवर्गकामस्य प्रपञ्चविलयः । यथा च तमसि व्यवस्थितं
घटादितत्त्वमवबुभुक्षमानेन तत्प्रत्यनीकभूतं तमः प्रविलाप्यते, एवं
ब्रह्मतत्त्वमवबुभुक्षमानेन तत्प्रत्यनीकभूतः प्रपञ्चः प्रविलापयितव्यः ।
ब्रह्मस्वभावो हि प्रपञ्चो न प्रपञ्चस्वभावं ब्रह्म । तेन नामरूपप्रपञ्च-
प्रविलापनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवतीति । अत्र वयं पृच्छामः—
कोऽयं प्रपञ्चविलयो नाम ? किमग्निप्रतापसम्पर्कात् घृतकाठिन्यप्रवि-
लय इव प्रपञ्चविलयः कर्त्तव्यः, चाङ्गोस्त्रिदेकस्मिन् चन्द्रे तिमिरकृतानि-
कचन्द्रप्रपञ्चवदविद्याकृते ब्रह्मणि नामरूपप्रपञ्चो विद्यया प्रविलापयि-
तव्य इति । तत्र यदि तावद्विद्यमानोऽयं प्रपञ्चो देहादिलक्षण आध्या-
त्मिको वाङ्मय पृथिव्यादिलक्षणः प्रविलापयितव्य इत्युच्येत स पुरुष-
मात्रेणाशङ्क्यः प्रविलापयितुमिति तत्प्रलयोपदेशोऽगव्यविषय एव स्यात् ।
एकेन चादिसुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः कृतः इदानीं पृथिव्यादिगन्ध-
जगदभविष्यत् । अथाविद्याध्यस्तो ब्रह्मण्येकस्मिन्नेयं प्रपञ्चो विद्यया
प्रविलाप्यत इति ब्रूयात्, ततो ब्रह्मैवाविद्याध्यस्तप्रपञ्चप्रत्याख्यानेनावेद-
यितव्यम् ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’, ‘तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि’ इति ।
तस्मिन्नावेदिते विद्या ज्ञयमेवोत्पद्यते तथा चाविद्या बाध्यते, ततश्चा-

विद्याव्यस्तः सकलौऽयं नामरूपप्रपञ्चः कल्पप्रपञ्चवत् प्रविशौयते” (वे, सू, १५, २पा, २१सू, भा) इति । “प्रलीयमानमपि चेदं जगत् शतशतशेषमेव प्रविशौयते, शक्तिमूलमेव च प्रभवति” (वे, सू, १५, १पा, १०सू, भा) इत्युक्तरीत्या योगानुकूलाय सर्वशक्तिब्रह्मधारणायोग्यगन्ध-वशेषप्रपञ्चविकल्पो न जातु तस्याननुमोद्यो भवेदिति निर्विवादस्येन सर्वेषां वादिनाम् । न खलु वक्तव्यं ब्रह्म सर्वशक्तीति न तेन मन्यत इति, तथा सति महता प्रयासेन तस्य जगत्कर्तृत्वं न तेन निश्चयेत ; “एकस्यापि ब्रह्मणो विश्वशक्तियोगादुपपद्यते विश्वो विकारप्रपञ्चः” (वे, सू, २५, १पा, ३०सू, भा) इति ; “सर्वं च सर्वशक्तिं महामायञ्च तद्ब्रह्म” (वे, सू, २५, १पा, ३०सू, भा) इति च न स्वीक्रियेत । सिद्धान्ते तु — “भूमिरापोऽनको वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥” (७४) इत्याचार्योक्तिः सत्या, न च तद्वाक्येः सा बाधयोग्या ।

ब्रह्मणा जीवस्य स्वरूपसाम्यमिति स्वीकृते न तिष्ठति विवादकारणं वादिभिरन्येस्तस्य । “सत्यपि जीवेश्वरयोरंशगिभावे प्रत्यक्षमेव जीवेश्वरविपरीतधर्मत्वम् । किं पुनर्जीवेश्वरसमानधर्मत्वं नाख्येव ? न नास्तीति । विद्यमानमपि तु तत् तिरोहितम् अविव्याव्यवधानात् । तत् पुनस्तिरोहितं सत् परमेश्वरमभिधायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूत-ध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतस्येव दृक्शक्तिरौषधवीर्यादीश्वरप्रसादात् संसि-द्धस्य कस्यचिदाविर्भवति न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूनाम्” (वे, सू, १५, २पा, ५सू, भा,) इत्युक्तिस्तस्य ब्रह्मणा जीवस्य स्वरूपसाम्यमेव दर्शयति । “सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी, तथापि देहा-दिसङ्घातोपाधिसम्बन्ध इत्यत एव घटकरकगिरिगुहाशुपाधिसम्बन्ध इव ज्योत्स्नः, तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकाश्च दृष्टो ‘घटश्चिद्’, ‘करकश्चिद्’ इत्याद्याकाशव्यतिरेकेऽपि तत्कृता च आकाशे घटा-काशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा, तस्येवापि देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्धावि-वेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः । दृश्यते चाजन एव सतो देहादि-

सङ्घातेऽनात्मन्यात्मत्वाभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वपूर्वेषु” (वे, सू, १५, १पा, ५सू, भा) इत्यादि यत् तेनोक्तं न तत्स्वरूपसाम्यत्वविरोधि ।
 एकात्म्यसाधनायैवमुक्तं तेन न पुनः स्वरूपसाम्यं विना सम्भवत्येका-
 त्वता । एकात्म्यसाधनन्तु स एवमाह—“यद्येतरं गुणाः सर्व्वान्मत्त्वप्रभृतय
 आध्यानायाम्नायन्ते तद्वत् । तथा हि विशिष्यन्ति समाम्नातार उभयो-
 चारणेन ‘त्वमहमस्मि, अहम् त्वमसि’ इति । तच्चोभयरूपायां मती
 कर्त्तव्यायामर्थवद्भवति ; अन्यथा हीदं विशेषणीभयाम्नामनर्थकं स्यात्,
 एकेनैव कृतत्वात् । ननुभयाम्नामनस्यार्थविशेषे परिकल्प्यमाने देवतायाः
 स’माध्यात्मत्वापत्तेर्निकर्षः प्रमज्येतेत्युक्तम् । नैव दोषः । एकात्म-
 स्यैवानेन प्रकारेणानुचित्त्वमानत्वात् । नन्वेव’ सति स एवैकत्वदृढी-
 कार आपद्येत । न वयमेकत्वदृढीकारं वारयामः किन्तु हि व्यति-
 कारेणैव हिरूपा मतिः कर्त्तव्या वचनप्रामाण्यात् नैकरूपेत्येतावदुपपा-
 दयामः फलतस्त्वेकत्वमपि दृढीभवति ; यथा ध्यानार्थोऽपि सत्यकाम-
 त्वादिगुणोपदेशे तद्वृणक्त ईश्वरः प्रसिद्धानि तद्वत् ।” (वे, सू, ३५,
 ३पा, ३७सू, भा) इति । मुक्तौ जीवो भिन्नाकार’ परिहाय ब्रह्मणो
 नित्यस्वरूपेऽवतिष्ठते—‘मुक्तिर्ब्रह्मणो नित्यस्वरूपावस्थानलक्षणा’ इति
 वाचस्पतिः । अतएव हि स आह—“मुक्त्यवस्था हि सर्व्ववेदान्तोत्पेक्ष-
 रूपैवावधार्यते । ब्रह्मैव हि मुक्त्यवस्था” (वे, सू, ३५, ४पा, ५२सू,
 भा) इति । स्वरूपेक्षवशादेकत्वानुभवः सम्यगेव । दृश्यते चात्र श्रीम-
 ष्ण्डकुरस्व महान् निर्ज्यैश्वर्यः स्वरूपेक्षेऽणुमात्रमपि भेदमसहमानस्य ‘एत-
 स्मिन्बुद्धरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति’ इति न्यायेन । अनेन
 कारणेन “मम साधर्म्यमागताः” (१४।२) इत्यस्य व्याख्याने “मम पर-
 मेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थो न तु समानधर्म्यतां
 साधर्म्यं चेचक्षेत्रयोर्भेदानभ्युपगमात् गीताशास्त्रे” इति निरूपयि
 तेन । एवमेकात्म्यसाधनपक्षपातेन यत् सत्यं प्रख्यादितं तेन, अन्येषा-
 माचार्याणां लक्षणतत्त्वलोचनस्य प्रतिभातीति दर्शयामः । श्रीमद्रामा-
 नुज आह—“परस्माद्ब्रह्मणः स्वात्मानमविभागेनानुभवति मुक्तः । कुरुतः

—‘दृष्टत्वात्’—‘परं ब्रह्मोपसम्पद्य निवृत्ताविद्यातिरोधानस्य याचात-
 स्थेन स्वात्मनो दृष्टत्वात् । स्वात्मनः स्वरूपं हि ‘तत्त्वमसि’, ‘अयमात्मा
 ब्रह्म’, ‘ऐतदात्मा मिदं सर्वम्’, ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इत्यादिसामाना-
 धिकारस्थनिर्दिष्टेः । ‘य आत्मनि तिर्यक्त्वात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद,
 यस्यात्मा शरीरं’, य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः,’
 ‘यन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वमात्मा’ इत्यादिभिश्च परमात्मात्मकं
 तच्छरीरतया तत्प्रकारभूतमिति प्रतिपादितम् । ‘अवस्थितरिति काश-
 क्तस्त्व’ इत्यत्र, ‘अतोऽविभागेनाह’ ब्रह्मास्मीत्यनुभवति । साम्यसाध-
 र्माव्यपदेशो ब्रह्मप्रकारभूतस्यैव प्रत्यगात्मनः स्वरूपं तत्त्वममिति देवा-
 दिप्राक्ततरूपप्रज्ञापेन ब्रह्मसमानशुद्धिं प्रतिपादयति, सहस्रश्रुतिस्त्वेवं-
 भूतस्य प्रत्यगात्मनः प्रचारिणा ब्रह्मणा सह तद्गुणानुभवं प्रतिपादय-
 तीति न कश्चिद्विरोधः । ब्रह्मप्रकारतया तदविभागोक्तेर्हि ‘सकृन्पा-
 देव तच्छ्रुतेः’ इत्यादि न विरुध्यते ‘अधिकन्तु भेदनिर्देशादधिकोपदेशात्’
 इत्यादि च ।’ (वे, सू, ४ अ, ४ पा, ४ सू, भा) इति । श्रीमत्साध्वसु
 मुक्तानां स्वरूपसाम्यमनुज्ञा भोगसाम्यमनुज्ञा, तद्यथा—“ये भोगाः
 परमात्मना भुञ्जन्ते, त एव मुक्तेर्भुञ्जन्ते ;—‘यानेवाह’ शृणोमि यान्
 पश्यामि यान् जिघ्रामि तानेदेते इदं शरीरं’ विमुञ्चानुभवन्ति’ इति
 दृष्टत्वाच्चतुर्विदशिक्षायाम् ।’ (वे, सू, ४ अ, ४ पा, ४ सू, भा) इति ।
 न हि स्वरूपसाम्यं विना भोगसाम्यं सम्भवतीति भोगसाम्येन स्वरूप-
 साम्यमेवोक्तं भवति । यच्च तेनोद्धृते भविष्यत्पुराणवचने दृश्यते—“मुक्ताः
 प्राप्य परं विष्णुं तद्भोगान् लेगतः क्वचित् । षड्विहान् भुञ्जते नित्यं
 नानन्दादीन् कथञ्चन ॥” यच्च टीकाकृतोक्तम् “अतो मुक्तानां भगव-
 द्भुक्तभोगभोक्तृताद्युक्तं तस्य सर्वभोक्तृत्वम्” इति तदपि न स्वरूपसा-
 म्यविरोधि, स्वरूपभूतस्य विन्दोरपि समानत्वमस्ति पूर्णस्वरूपेण । अत-
 एवाह श्रुतिः—“पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य
 पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥” (इ, आ, ७।१।१) इति । श्रीमता
 वल्लभेन स्पष्टमुक्तम्—“भोजि सर्वस्यापि भगवतापि तुल्यत्वात्” (वे, च,

(१५, १५, १०५, भा) इति । तत्राहुतं नौविन्दमानकालं जीमतां
 वन्देति चेन्न—“वासात् मयाहं गादायेमे सति साऽहमिति मयाऽहम्-
 वेति ‘जन्मोऽहम्’ इति, ‘विद्योऽहम्’ इति” (वे, सू, १५, १५, १०५, भा) ;
 “न च दुष्टास्तेन कल्पामिदः शक्तः, जीरे जीरान्तरस्यैकीभाव-
 न्नवहारीपि चत्सर्गद्वयं सत्वात्, इतरथा दुष्टाश्चनापत्तिः” (वे, सू,
 ४५, ४५, ४५, भा) इति । प्रतीयमानमपि जगदथा प्रत्यक्षविषयेन
 प्रतीयते तथा कल्पसाम्येऽपि जीवतत्त्वं जीवशक्तवशिवमेवान्विहरति
 परब्रह्मणः । अतएवाहाचार्यः—“... इतस्त्वन्मां प्रकृतिं विद्धि मे
 पराम् । जीवभूताम्” (७।५) इति । अभ्युपगतञ्च श्रीमता शङ्करेण
 —“नित्यत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुम्, प्रकृति-
 इयवत्त्वमेव हि ईश्वरस्येश्वरत्वं याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थि-
 तिप्रलयहेतुः” इति ।

एवं वादमात्रपर्यवसितप्रकृतिजीवतत्त्वविषयकमतविरोधपरिहारः
 सुघट एवेति प्रतिपाद्याधुना ब्रह्मतत्त्वविषयकं वादिनां मतद्वैधं विचा-
 र्यते । जगत्सृष्ट्यादिकं ब्रह्मणो न पारमार्थिकमिति मतं प्रच्छन्न-
 जीववादत्वेन बहुभिरनादृतम् ; दृश्यते तत् श्रीमच्छङ्करभाष्ये सुस्पष्ट-
 मेव । यथा—“अविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति, व्योमेव
 घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि । स स्थात्मभूतानेव घटाकाशस्थानीयानवि-
 द्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकारणसङ्घातानुरोधिनी जीवास्थान्
 विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये । तदेवमविद्यात्मकोपाधिग-
 र्च्छेदापेक्षमेवेश्वरस्येश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वञ्च न परमार्थतो विद्या-
 यापास्तसर्वोपाधिसत्वरूपे आत्मनीशिनीशितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उप-
 पद्यते । तथा चोक्तम्—“यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्य-
 विजानाति स भूमा” इति, ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं
 पश्येत्’ इत्यादि च । एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति
 वेदान्ताः, तथेश्वरगीतास्तपि—“न कर्तृत्वं न कर्मणि लोकस्य कृजति
 प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं सभावस्तु प्रवर्तते ॥ नादत्ते कस्यचित्स्यापं

न चैव सुखं विदुः । अज्ञानादज्ञानं ज्ञानं तेन सुखमिदं ज्ञानम् ।”
इति परमाज्ञीवज्ञानम् ईश्वरीयज्ञानादिव्यवहाराभावः प्रदर्शितः,
व्यवहारावस्थायास्तुतः सुतावपीश्वरादिव्यवहारः । “एव सर्वज्ञश्च
एव भूताधिपतिरिव भूतपात्र एव चेतुर्विचरन् एव लोकात्मसंख्येदाय”
इति ।” (वे, सू, २४, १पा, १४सू, भा) इति । प्रबोद्धेन न केवलं जीवस्य
जीवस्य विस्तृत्यते, ब्रह्मणः स्रष्टृत्वमपि—तद्वत्त्वा—“यदा ‘तत्त्वमसि’
इत्येषां आतीत्यकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवति, अपगतं
भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मण्य स्रष्टृत्वम् ; समस्तस्य मिथ्या-
ज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सस्यगन्धानेन बाधितत्वात् ।” (वे,
सू, २४, १पा, २२सू, भा) इति । उक्तिरेवा वाङ्मात्रेण पर्यवसन्ना,
यतः स ब्रह्म ज्ञानस्वरूपत्वेनाग्रहीत् प्रागुत्पत्तेस्तज्ज्ञानविषयं निश्चितं
जगदासीदिति च स्वीकृतवान्, तद्यथा—“यत्पुनश्च ब्रह्मणोऽपि न
मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते नित्यज्ञानक्रियत्वेन ज्ञानक्रियां प्रति स्वात-
न्त्र्यासम्भवादिति, अचोच्यते,—इदं तावद्भवान् प्रष्टव्यः, कथं नित्यज्ञान-
क्रियत्वेन सर्वज्ञत्वमिति । यस्य हि सर्वविवयावभासलक्षणं
ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम् । अनित्यत्वे हि
ज्ञानस्य कदाचिज्ज्ञानाति कदाचिन्न ज्ञानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात् ।
नास्ती ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वात-
न्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेत्, न, प्रततीत्यप्रकाशेऽपि सवितरि
दहति प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् । ननु सवितुर्दाहप्रका-
शसंयोगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात्, न तु ज्ञानः
प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्तृसंयोगोऽस्तीति विषमो दृष्टान्तः, न, असत्यपि कर्मणि
सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात् । एवमसत्यपि ज्ञान-
कर्तृणि ब्रह्मणस्तदेक्षतेति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् । कर्मा-
पेक्षायान्तु ब्रह्मण ईश्वरत्वश्रुतयः सुमरानुपपन्नाः । किं पुनस्तत्
कर्तृ यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य त्रिषयो भवतीति । तत्त्वान्यत्वाभ्या-
मनिर्व्यचनीये नामरूपे अवग्राह्यते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः । यद्यसा-

दाहि योगिनामप्यतीतानामतविषयं प्रत्यक्षज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्र-
विदः, किमु वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धेश्वरस्य श्रुतिस्थितिसंज्ञितविषयं
नित्यं ज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसम्बन्ध-
मन्तरिण ईक्षित्वमनुपपन्नमिति, न तच्चोदात्मवदिति । सवित्प्रकाश-
वत् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वेन ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः । अपि च
अविद्यादिमतः संसारिणः शरीरादपेक्षा ज्ञानीत्युक्तिः स्यात्, न ब्रह्म-
प्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य ।” (वे, सू, १५, १पा, ५सू, भा)
इति । यदेवं कथमिदं पारमार्थिकम् इदं वावहारिकमिति भेदेन
तत्त्वनिर्णये प्रयत्नः ? निरवयवस्य ब्रह्मणः सावयवत्वदोषपरिहाराय,
तदपथा “ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं निरवयवञ्च
ब्रह्म परिणमते न च कल्पमिति । यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नेव
परिणमते, कस्मैव वा परिणमते । अथ केनचित् रूपेण परिणमते
केनचित् रूपेणावतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात् सावयवमेव प्रसज्येत ।
क्रियाविषये हि ‘अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं
गृह्णाति’ इत्येवञ्चातीत्यायां विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं
विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतत्त्वादानुष्ठानस्य । इह तु विकल्पा-
श्रयणेनापि न विरोधपरिहारः सम्भवति अपुरुषतत्त्वात् वस्तुनः ।
तस्मादुर्ध्वमेतदिति । नैव दोषः,—अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपग-
मात् । न चाविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्पदति । न
हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति ।
अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन
तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्ज्वलनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्याहारास्यदत्वं
प्रतिपदाने, पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्याहारातीतमपरिणतमवति-
ष्ठते ।” (वे, सू, २५, १पा, २७सू, भा) इति । नैतावताभिप्राय-
सिद्धिः, यतो ब्रह्मणः कारणत्वमवश्यमभ्युपगम्यम्, कार्यस्य च प्रत्य-
क्षस्य स्थितिर्न जात्वस्वीकर्तुं शक्या । विवर्तो वा परिणामो वा परि-
कल्पितो न पुनः श्रुतिरहस्यं निःसंशयं विवृणोति । रहस्यस्य रहस्य-

स्थापनयनं मनुष्यबुद्ध्या न कदापि सम्भवति । स्वीकृतमितत् तेन स्वयं स्फुटतरवाक्येन ;—“विकारणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम् ‘पञ्चकृष्ण-मश्वीचमवागमनाः’ इत्येवं जातीयकम् । कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि सती कार्याय प्रभवत्, देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसम्पन्ना एव तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्तो विज्ञा-यन्ते ; कथञ्च ‘नेति’ ‘नेति’ इति प्रतिषिद्धा सर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः सम्भवेदिति चेत्, यदत्र वक्तव्यं तत् पुरस्तादेवोक्तम् । श्रुत्यवगाहमेवेदमतिगम्भीरं परं ब्रह्म न तर्कावगाहम् । न च यथै-कस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथाम्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽ-स्तीति प्रतिषिद्धमर्थविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः सम्भवति ।” (वे, सू, २५, १पा, ११सू, भा) इति । अपिच ब्रह्मणः कारणत्वे स्वीकृते सर्वज्ञसर्वशक्तित्वादिकं तस्मिन्मध्यमभ्युपगम्यमित्याहम् न तस्यासम्भतिः, तदुच्यते—“यस्मादस्मिन् ब्रह्मणि कारणे परिण्यक्तामि प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वं कारणधर्मा उपपद्यन्ते सर्वज्ञं सर्वशक्तं महा-मायञ्च तद्ब्रह्म तस्मादनतिगह्वरीयमिदमोपनिषदं दर्शनमिति ।” (वे, सू, २५, १पा, १०सू, भा) इति । न पुनः सर्वज्ञत्वादस्वीकारात् कार्यसम्बन्धाद्वा तस्मिन् कथञ्चन दोषसंशयः, यतः “परमात्मनः स्वरूप-व्यपायग्रमोदासीन्यं मायाव्यपाययज्ञ प्रवर्त्तकत्वम्” (वे, सू, २५, २पा, ७सू, भा) इति । कार्यसम्बन्धेऽपि प्रवर्त्तकत्वेऽपि न तस्य स्वरूपाहि-च्युतिः—“यथा जीवः संसारदुःखमनुभवति नेवं पर ईश्वरोऽनुभवतीति प्रतिजानीमहे । जीवो ह्यविद्याविशेषवशाद्देहाद्यात्मभावमिव गत्वा तत्-कृतेन दुःखेन दुःस्वप्नमित्यविद्याकृतं दुःस्वोपभोगमभिमन्यते, नेवं पर-मेश्वरस्य देहाद्यात्मभावो दुःखाभिमानो वास्ति ।..... लौकिकस्यापि पुंसः सम्यग्दर्शनार्थवत्त्वं दृष्टं, किमुत विषयशून्यादात्मनोऽन्यदस्वतन्त्र-संपश्यतो नित्यचैतन्यमात्रस्वरूपस्येति । तस्माच्चास्ति सम्यग्दर्शनानर्हक्य-प्रसङ्गः । प्रकाशादिवदिति निदर्शनोपन्यासः । यथा प्रकाशः सौख्य-चान्द्रमसो वा विद्यद्वाप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसम्बन्धात् तेष्वसुव-

आदिभाव' प्रतिपद्यमानेषु तत्तद्भावमिव प्रतिपद्यमानोऽपि न परमार्थत-
स्तत्तद्भाव' प्रतिपद्यते, यथा चाकाशो घटादिषु गच्छति, गच्छतिव
विभाज्यमानोऽपि न परमार्थतो गच्छति, यथा चोदयरावादिकम्पनात्
तद्वत् सूर्यप्रतिबिम्बे कम्पमानोऽपि न तद्वा सूर्यः कम्पते, एवमविद्या-
प्रत्युपस्थापिते बुद्धान्युपाध्वुपहिते जीवास्त्र्येऽंशे दुःखायमानोऽपि न तद्वा-
नोद्यतो दुःखायते" (वे, सू, २५, १पा, ४६ सू, भा) इति । एवमपि
ब्रह्मेशयोर्मदेः परापरत्वादिति तस्याभिप्रायः ;—"यथाविद्याकृतनाम-
रूपादिविशेषप्रतिषेधेनासूलादिशब्देर्ब्रह्म व्यपदिश्यते तत् परम् । तदेव
यच्च नामरूपादिविशेषेण केनचिद्विशिष्टमुपासनायोपदिश्यते 'मनोमयः
प्राणशरीरो भारूपः' इत्यादिशब्देस्तदपरम् ।" (वे, सू, ४५, १पा,
१४ सू, भा) इति । अत्र वाच्य विरोधोऽन्यैर्भाष्यज्ञैः, ते पुनरपरमेव
परत्वेनागच्छन् स्वरूपाभिप्यक्तेराधिक्यात् । यदि स्वरूपादन्यच्च किञ्चित्ते
ब्रह्मणि स्वीकुर्वन्ति, तदा विफलैव वितण्डा । न कुर्वाचच्छ्रीमच्छङ्करः,
'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (ते, उ, २।१), 'ज्ञानन्दो ब्रह्म' (ते, उ, २।६)
इति ब्रह्मस्वरूपमस्वीकृत्य किमपि स्वरूपशून्यमवसु ब्रह्मत्वेनागच्छात् ।
तद्विरुद्धभाषिभिरपि न जातु स्वरूपातिरिक्तं किमपि कल्पितं वसु
ब्रह्मत्वेनादिवुः । यथा हि श्रीमद्भगवानुक्तः—" 'सशब्दमस्यर्शम्' इत्यादि-
श्रुतिसु भूतभीतिकवेकस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपादयति," "दिव्यकल्याण-
शुचयोगिनः सगुणत्वम्, प्राकृतदेयगुणरहितत्वेन निर्गुणत्वम्" (वे, त, सा)
इति । श्रीमद्भाष्यः—"विष्णोस्तु श्रुत्यैव सर्वं विरोधाः परित्यक्ताः—
'यदात्मको भगवान् तदात्मको ज्योतिः । किमात्मको भगवान् ज्ञाना-
त्मक इत्येवात्मकः शक्त्यात्मक इति ।" (वे, सू, २५, २पा, ४१ सू,
भा) इति । टीका च—"यदात्मक इत्यादिकथा तु तद्देहस्य ज्ञाना-
त्मात्मकभगवत्स्वरूपाभिधात्या अन्तवत्तादिदोषाः परित्यक्ताः" इति ।
श्रीमद्भगवदोऽपि—"आह च श्रुतिः सत्यं तस्माच्च प्रज्ञानघनमात्रं.....
स्वरूपातिरिक्तानामिन्द्रियाणामभावात्" (वे, सू, १५, २पा, १६ सू, भा)
इति । तथाच श्रीमद्भगवदो गोविन्दभाष्ये—" 'मनैवेदमातम्यम्,'

‘नेह नानास्ति किञ्चन,’ ‘हृत्कोः स हृत्सुमाश्रोति स इह मानव
 पश्यति,’ ‘यथादकं दुर्मिं हृष्टं पश्यतेषु विधावति । एवं धर्मान् एवम्
 पश्यन् स्थानेषु विधावति ॥’ इति कठश्रुती, ‘निर्दोषपूर्णगुणविग्रह
 आकृत्यो निवेतनात्मकशरीरशुक्लैश्च हीनः । आनन्दमात्रकरपाद-
 सुखोदरादिः सर्वत्र च समतमेदविवर्जितात्मा ॥’ इत्यादि श्रुती च ।
 शुभगुणिभेदनिषेधात् स्वरूपानुशा न भिद्यन्ते । अतएव आनादौती
 धर्माणां भगवच्छब्दवाच्यता कथ्यते ।” (वे, सू, १५, २पा, ११सू, भा)
 इति । दृश्यमानं जगत् ब्रह्मस्वरूपमाहुतीति तन्मिथ्यात्वप्रतिपादने
 यदप्यस्य यत्नः, तथापि स्वरूपप्रकाशगतास्तस्येन (वे, सू, १५, १पा,
 ११सू, भा) जगति ब्रह्मदर्शनस्य नासौ जातु विरोधो । तथा सति
 तदनुगो श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरो नेवमुपदिशेतां ब्रह्मसाध-
 नम्—“आकाशेऽप्येवमानन्दः सत्ताभाने तु सन्नते । वायुदिदेहपर्य-
 न्तवस्तुष्वेव विभाज्यताम् ॥ नतिसर्गो वायुरूपं वज्रदीपप्रकाशने ।
 जलस्य द्रवता भूमिः काठिन्धं चेति निर्णयः ॥ असाधारण आकाशे
 शोधम्यवपुष्वपि । एवं विभाव्य मनसा तत्तद्रूपं यथोचितम् ॥ अने-
 काधा विभिन्नेषु नामरूपेषु चैकधा । तिष्ठन्ति सच्चिदानन्दा विसंवादो
 न कस्यचित् ॥ निश्चत्वे नामरूपे हे जगन्नामयुते च ते । सुदृग्
 ब्रह्मणि वीक्ष्य ससुद्रे सुदुदुदादिवत् ॥ सच्चिदानन्दरूपेऽस्मिन् पूर्वं
 ब्रह्मणि वीक्षिते । स्वयमेवावजानानि नामरूपे शनैः शनैः ॥” (प,
 द, ११प, १७—१८श्लो) । “चेतनाचेतनेष्वेव सच्चिदानन्दसत्त्वम् ।
 समानं ब्रह्म मिथ्येति नामरूपे एवम् दृश्यम् । ब्रह्मस्येति नामरूपे पटे
 चित्रमिव स्थिते । उपेक्ष्य नामरूपे हे सच्चिदानन्दधीर्भवेत् ॥” (प,
 द, ११प, ४५।४६श्लो) इति । वस्तुतस्तु यत्तेनोक्तं ‘ब्रह्मस्यभावो हि
 प्रपञ्चः न प्रपञ्चस्यभावः ब्रह्म’ (वे, सू, १५, २पा, २१सू, भा) इति
 तदेव सत्यम् । न खलु प्रपञ्चस्यभावेन ब्रह्म निरूपयितव्यं किन्तु
 ब्रह्मस्यभावेन प्रपञ्चः । किमनेनोक्तं भवति ? सत्तादिकं यत् किञ्च
 स्वरूपानुबन्धि प्रपञ्चे प्रतिभाति, तद्ब्रह्मत एव, न धुनः स्मृतत्वादिकं

इत्येवम् इत्युपनिषत्सु 'न ज्ञानं न च वैराग्यं' प्रायः यो यो मन्त्रदिक् इत्यादिना । तथा च ब्रह्मविदोऽनन्यान् हन्ति तदा मन्त्रिहृति । तत्र सुरभावे सति स्वयं तद्वृद्धिं प्रकटीभवितुः स्वस्मान्मृतं चापि वैकुण्ठं तदगुहायां हृदयाकाशे प्रकटीकरोति तत्परमस्वाम्यन्वेनीयते । यत्की-
 किञ्चप्रयोगेन तस्यास्वीकृतत्वं ज्ञायते । यथा स्वस्मापितं वसववशं स्वदर्शनयोग्यं भवति, तथाच भगवानपीति ज्ञापनाय निश्चितमित्यु-
 क्तम् । तथा च परमाप्नोतीति विवृतिरूपत्वादस्य गुहायां परम्योक्ति निश्चितं यो वेद स 'नास्य प्राणा उत्क्रामन्तीदैव समवलीयन्ते ब्रह्मेव ब्रह्माप्तेति' इति श्रुत्युक्तरीत्या परमाप्नोतीत्यर्थः सम्यज्यते । अथ यद्-
 पुष्टिमार्गोऽङ्गीकृतस्य व्यख्यामाह—'सोऽप्युते' इत्यादिना । अत्रायम-
 भिसन्धिः । यथा स्वयं प्रकटीभूय लोके लोकां करोति तथास्वमुप-
 ययात् स्वान्तःस्थितमपि भक्तं प्रकटीकृत्य तत्खेदातिशयेन तदर्थः सन् स्वस्वीकारसाधुभवः कारयतीति स भक्तो ब्रह्मया परब्रह्मया पुरुषोत्तमेन सह सर्वान् कामान्नुते' इति । ..... एवं सति ज्ञानमार्गीयाया-
 मन्तराप्तयेव, भक्तानामेव पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम् ।" (वे, सू, ४८, १पा, १०८, भा) इति । अन्तरः पुनर्धामत्वेन तेन निरूपितः, तद्वया — "सन्निदानन्ददेशकालापरिच्छेदस्वयम्भकाशत्वगुणातीतत्वा-
 दिधर्मवस्त्वेनैव ज्ञानिनामन्तरविज्ञानं, भक्तानामेव पुरुषोत्तमाधिष्ठान-
 त्वेन तथेति शेषम् ।" (वे, सू, १८, १पा, १४८, भा) इति । मत-
 विरोधीष्वं नूतने हृदये उभावात् । सर्व्यातीतं सर्वान्तर्भावकं सर्व्यगतं ब्रह्मीपदिशते गीतायाम् । तन्मन्त्रमन्तरत्वेन सर्व्यातीतं, तदनन्तरं परमपुरुषत्वेन सर्व्यान्तर्भावकं सर्व्यगतं ब्रह्मीपाशत्वेनोपस्थाप्यते ।
 कथमेव भिन्नपञ्चावसथ्यनं तत्कारणमुक्तमस्याभिः—"प्रथमन्तावत् सत्तामात्रधारणं विना परमात्मनो विशेषज्ञानं न सम्भवत्यत आचार्यैः 'तस्मात् भावोऽन्योऽन्यतः' (८।२०) इति सत्तामात्रमुप-
 दिष्टवान्, तदनन्तरं 'अस्मान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम्' (८।२१) इति परमपुरुषं व्ययत्वेनास्थापयत्" (१६०८,)

इति । अयं परमपुरुषः पिपादिसम्बन्धैरुपास्य इति गीतासम्मतः पन्थाः ।

तदेवं वादिनां विवादकारणं वास्तव्येण पर्यवसन्नमिति सन्निर्यभि-
व्यम् । प्रकृतिर्जीवो ब्रह्मेति तत्त्वत्रयस्यैकमपि परिहृतुं न केनापि
शक्यम् । कारणब्रह्मणः शक्तिः प्रकृतिः तां विना न तस्य जातु कार-
णत्वं सिद्धयति । कारणत्वमेव भ्रान्तिश्चेत्, भ्रान्तत्वमेव वस्तुत्वेन प्रति-
पन्नं भवति, को वा तस्य वचने ग्रहध्यात् । नैव दोषः श्रीमति शङ्करे
कदाप्यारोप्यः, यतः स स्पष्टमाह—“शक्तिस्य कारणस्य कार्यनियमार्था
कल्प्यमाना नान्या नाप्यसती कार्यं नियच्छेत्, असत्ताविशेषादन्यत्वा-
विशेषाच्च । तस्मात् कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेसात्मभूतं कार्यम् ।”
(वे, सू, २७, १पा, १८सू, भा) इति । “शक्तिः शक्तात् पृथङ्नास्ति
तद्वद्वेदेन चाभिदा । प्रतिबन्धस्य दृष्टत्वाच्छक्त्यभावे तु कस्य सः ॥”
(प, द, १३प, ३श्लो) इत्यत्र प्रतिपत्त्यं कारणस्य ब्रह्मणः कर्तृत्वप्रसा-
रणान्तदप्रसारणञ्च न प्रतिबन्धो वा शक्त्यभावा वा ; उभयतः शक्तेरेव
महती क्रिया कारणेनानन्यायाः, अतएव न जातु सा स्वरूपातिरिक्ता
ब्रह्मणीति । जीवः स्वयमात्मनोऽल्पत्वमल्पशक्तित्वं सर्वदेवानुभवति ।
विना विचिन्ततां न स जात्वात्मनि सर्वशक्तिमत्त्वं सर्वज्ञत्वं विभावयितु-
मुत्सहेत । “सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवेश्वरविपरीत-
धर्मत्वम्” इत्यादि वदता श्रीमता शङ्करेण नोपेक्षितमिदं तत्त्वमिति
मन्तव्यम्, मुक्तौ स्वरूपैक्ये न कस्याप्यसम्भतिः । अपिच जीवार्थमेव
सृष्टिः, अन्वया पूर्णस्य परब्रह्मणो नास्ति तत्र किमप्यात्मप्रयोजनम् ।
जीवचेतन्यं विना तदैश्वर्यं सम्भोक्तुं ज्ञानविषयं वा कर्तुं को वापरो-
ऽस्ति । अतएव हि आचार्यः प्रकृतिं जीवञ्च ब्रह्मप्रकृतित्वेनापह्नीत् ।
श्रीमच्छङ्करस्यान्यान्यवादिनां साक्षात्काम्यत्वेन साक्षात्काम्यत्वेन वात्र
सम्भतिरस्ति, प्रतिपादितं तत्पुरस्तात् ।

भिन्नभिन्नवादिभिः स्वस्वप्रतिपत्त्यनुसारतः ज्ञानं वा भक्तिर्वा कर्म-
ज्ञानसमुच्चयो वा उपायत्वेन स्वीक्रियते । प्रदर्शितमस्माभिस्तेषां युतयः-